

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مکتبہ اعلیٰ اسلامیہ دارالعلوم دیوبند
پبلشرز
دیوبند

دانشکده علوم انسانی و اجتماعی
گروه تاریخ

پایان نامه:

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته تاریخ

عنوان:

اسماعیلیان نزاری با تأکید بر اسماعیلیان قهستان

استاد راهنما:

دکتر محمدمیر شیخ نوری

۱۳۸۱ / ۷ / ۳۰

استاد مشاور:

دکتر یوسف رحیم‌لو

مراکز تخصصی تاریخ و جغرافیا
دانشگاه اصفهان

۴۲۵۷۷

پژوهشگر:

احمدرضا اکبری

شماره:

شهریورماه ۱۳۸۱

تقدیم به بهترینهای زندگیم :

پدر و مادر عزیز

خاله مهربان

برادران و خواهران گرامی

که پیمانۀ عمرم لبریز از عشق و محبت آنهاست.

تقدیر و تشکر

به نام آن فدایی که نام او رامت روح است و پیغام او مفتاح فتوح و

سلام او در وقت صبح مومنان را صبوح

در آغاز لازم می‌دانم از تمامی افرادی که در تهیه و نگارش این رساله یاریم کرده‌اند، تشکر نمایم. پیش از همه از دکتر شیخ نوری سپاسگزاری می‌کنم که این پژوهش در نتیجهٔ رهنمودهای راهگشایشان فرجام یافت، همچنین از دکتر رحیم لوی که در تمامی مراحل این رساله با ارائهٔ پیشنهادات ارزنده‌شان (راهشگا و مشوقم بوده‌اند، سپاسگزاری می‌نمایم.

تقدیر از اساتید دوران تمصیلم در دانشگاه تبریز، دکتر اصفهانیان، دکتر شکوهی و دکتر کلانتری کمترین مد پاسخ به نهایت محبت آن عزیزان است همچنین از رایزی و همکارهای آقایان فزائلی (دانشجوی دوره دکترا) و دکتر صادقی نیز تشکر می‌نمایم.

افزون بر ایشان از خانواده آقایان نادری و مصطفوی (قایین) طاهری (فردوس) و همشهریان عزیزم آقایان مالکی، چوپانی و اکبری و دوست گرانقدرم آقای مسین علی ابراهیمی (طبس) که در نگارش فصل سوم بخش نفست یاریم نمودند، سپاسگزاری می‌کنم. یاد همه عزیزان، دوستان و سرورانی که ذکر نام تک تک آنها در این مقاله نمی‌گنجد، همیشه در قلبم خواهد بود.

نام خانوادگی دانشجو: اکبری

نام: احمد رضا

عنوان پایان نامه: اسماعیلیان نزاری با تأکید بر اسماعیلیان قهستان

استاد راهنما: آقای دکتر محمد امیر شیخ نوری

استاد مشاور: آقای دکتر یوسف رحیم لو

مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد رشته: تاریخ گرایش: ایران دوره اسلامی دانشگاه: تبریز

دانشکده: علوم انسانی و اجتماعی تاریخ فارغ التحصیلی: ۸۱/۶/۳۱ تعداد صفحه: ۲۰۰

کلید واژه ها: شیعه، اسماعیلیان، فاطمیان، نزاریان، الموت، قهستان، مؤمن آباد، سیستان، سلجوقیان، خوارزمشاهیان، مغولان

چکیده

آیین اسماعیلی در بستری کاملاً اعتقادی شکل گرفت و در محیط‌های مختلف سیاسی و اجتماعی رشد و نمو پیدا کرد. بدین ترتیب استقرار حاکمیت نزاریان در الموت و بخش‌های متفرق آن در ایران، نتیجه سالها تلاش صبورانه اعتقادی و کوشش پیگیر سیاسی امامان، رهبران، و پیروان آنها بوده است. ترکیب متناسب این دو عنصر صلابت و انعطاف پذیری خاصی به این قدرت بخشید. حاکمان الموت از نارضایتی‌های اجتماعی برای قدرت گیری و از الزامات مذهبی جهت تثبیت پایه‌های حکومت دینی خویش بهره گرفتند.

از طرف دیگر، پس از چندین قرن حاکمیت عناصر بیگانه بر جامعه ایران و بروز نارضایتی‌های عمومی که در قالب حرکتهای دینی و غیر دینی خودنمایی کرد جنبش توده چشمگیری از مردم ایران در قالب تشیع اسماعیلی به بار نشست و توانست در سایه قدرت دینی رهبران خویش، حکومتی را پایه‌ریزی کند که در آن امامان نزاری، مصلحان محبوب اجتماعی مطرح شدند و از آنجا که جامعه اعتقادی اسماعیلی بر قامت نیازهای اجتماعی ملت ایران راست آمد، در نتیجه برای نخستین بار گستره‌های بسیار پراکنده جغرافیای ایران به واحد یکپارچه و هم‌آرای عقیدتی تبدیل شد. این رساله کوششی است در جهت تبیین این دو بینش؛ جنبشی در امتداد قیام‌های دینی مسلمانان و نارضایتی‌های مردم ایران.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
مقدمه	
پیشگفتار	یک
بررسی منابع	پنج
بخش اول: جغرافیای تاریخی قهستان	۱
فصل اول: ویژگی‌های جغرافیائی	۱
فصل دوم: شهر و شهر نشینی	۱۲
فصل سوم: معرفی قلاع معروف اسماعیلیان قهستان	۳۱
بخش دوم: بررسی تحولات اسماعیلیه در دیلم و قهستان از آغاز تا ۴۸۷ هـ	۵۲
فصل اول: تاریخ تشیع و شیعه اسماعیلی از آغاز تا سال ۱۴۵ هـ	۵۲
فصل دوم: چگونگی نفوذ آئین اسماعیلی به دیلم و خراسان در دوره ستر (اسماعیلیه نخستین ۱۴۵ - ۲۹۷ هـ)	۶۱
فصل سوم: آئین اسماعیلی در جبال، ماوراءالنهر، خراسان و قهستان در دوره کشف اسماعیلیه فاطمی (۲۹۷ - ۴۸۳ هـ)	۷۶
بخش سوم: بررسی تحولات اسماعیلیه: نزاری دیلم و قهستان در دوره الموت (۴۸۳ - ۶۵۴ هـ)	۹۳
فصل اول: عصر حاکمیت داعیان دیلم (ستر ۴۸۳ - ۵۵۷ هـ)	۹۳
الف - حسن صباح (۴۸۳ - ۵۱۸ هـ)	۹۶
ب - بزرگ امید (۵۱۸ - ۵۳۲ هـ)	۱۲۴

ج - محمد بن بزرگ امید (۵۳۲-۵۵۷هـ)	۱۲۸
فصل دوم: عصر حاکمیت امامان دوره قیامت (کشف ۵۵۷- ۶۰۷هـ)	۱۳۴
الف - حسن علی ذکرة السلام (۵۵۷-۵۶۱هـ)	۱۳۷
ب - نورالدین محمد بن حسن (محمد دوم) (۵۶۱- ۶۰۷هـ)	۱۴۴
فصل سوم: عصر حاکمیت امامان دوره ستر (۶۰۷- ۶۵۴هـ)	۱۴۹
الف - جلال الدین حسن نومسلمان (حسن سوم) (۶۰۷- ۶۱۱هـ)	۱۵۰
ب - علاء الدین محمد (محمد سوم) (۶۱۱- ۶۵۳هـ)	۱۶۰
ج - رکن الدین خورشاه (۶۵۳- ۶۵۴هـ)	۱۷۶
نتیجه	۱۸۳
فهرست منابع	۱۸۷
ضمایم	۱۹۷

بر فراب این ابرشهر شگفت انگیز

برمزار آن شکوه و شوکت دیرین

ما پریشان نسل غمگین را

بر سر اطلال این مسکین فراب آباد

فخر باید کرد یا ندبه

شوق باید داشت یا فریاد؟

بارها پرسیده‌ام از خویش

نسل بدبختی که می‌انیم

وارث ویران قصور و قصه اجداد

با چه باید بودمان دلشاد؟

یادها یا بادها، یا هر چه بودا بود بادا باد؟^۱

«حدیث بودنها» را همه باور دارند، چون ترجمان زندگیشان است. «اما حقیقت چگونه بودنها» را تنها باید در خامه هنرمندانه مورخان به تماشا نشست تا به درک «کجا رسیدنها» و «چرا رسیدنها» نایل آمد و «چه باید کردها» را پاسخ گفت. اما افسوس که گویی تاریخ علم تجربه شخصی است.

۱- مهدی اخوان ثالث، شعر زمان ما، به اهتمام محمد حقوقی، مؤسسه انتشارات نگاره، تهران ۱۳۷۵، ص ۳۴۴.

قاین، توس، ترشیز، زاوه، زام، باخرز، خواف، گناباد، طبس خرما، خور، خوسف، بیرجند، طبس
 عناب ونه.

تسخیر قلاع الموت و طبس در روبرو و قهستان نقطه آغاز گسترش سریع و رسمی آیین
 اسماعیلی در ایران دوره نزاری است. در طول این دوره قلاع اسماعیلی مبین قدرت ظاهری امامان
 و محتشمان نزاری و تعیین کننده قلمرو جغرافیای دولت آنهاست. این قلاع در دوره رخا مبین
 قدرت و در دوره شدت مایه امید رهبران نزاری بوده است. فصل سوم این بخش به معرفی برخی
 از قلاع مورد مطالعه نگارنده در قهستان اختصاص یافته است. که عبارتند از: شاهدژ نهندان، آرک
 خور، قلعه رستم و زادبیه خوسف و ملوند طبس.

در بخش دوم، از حوادثی که منجر به شکل گیری تشیع تا روی کار آمدن دولت اسماعیلی
 نزاری در الموت گردید صحبت شده است.

از آن جا که آیین اسماعیلی در بستر اعتقادی شیعه شکل گرفته و اسماعیلیان وارثان بخشی از
 عقاید تشیع می باشند لذا بررسی تحولات تشیع جهت تبیین مقدمات چگونگی قدرت گیری
 اسماعیلیان ضروری به نظر می رسد. بنابراین در این فصل چگونگی شکل گیری تشیع، گروههای
 شیعی، ویژگیها و اهداف آنها از آغاز تا رحلت امام جعفر صادق بررسی شده است.

فصل دوم به بررسی چگونگی انشقاق اسماعیلیان از پیکره تشیع و حیات امامان اسماعیلی در
 دوره ستر (۱۴۵-۲۹۷هـ) اختصاص یافته است. خواننده در این فصل با چگونگی نفوذ عقاید
 اسماعیلی و نخستین داعیان برجسته آنها در ایران (خوزستان، جبال، خراسان و ماوراءالنهر) و
 عکس العمل اسماعیلیان ایران در قبال اعلان امامت عبدالله مهدی آشنا می شود.

فصل سوم، بررسی حیات سیاسی امامان اسماعیلی تا انشقاق نزاری در مصر، و اقدامات آنها
 در گسترش آیین اسماعیلی در ایران و قهستان، معرفی داعیان و فعالان آیین اسماعیلی در قلمرو

سامانیان و واکنش آنها نسبت به این آیین مقایسه آن با نواحی مرکزی ایران از مهمترین موضوعات مورد مطالعه این فصل می باشد.

بخش پایانی این رساله در سه فصل، تاریخ تحولات سیاسی و اقتصادی دولت نزاری الموت را تا حمله هلاکو بررسی می کند.

فصل اول: به مطالعه روند قدرت گیری نزاریان الموت و قهستان و روابط آنها با دولت سلجوقی در دوره حاکمیت داعیان دیلم می پردازد.

فصل دوم: به بررسی تحولات دینی دولت نزاری و انعکاس آن در قهستان و همچنین روابط آنها با دولت خوارزم، غور و امرای سیستان اختصاص یافته است.

فصل سوم: از فعالیتهای امامان نزاری و سیاست خارجی آنان در دوره ستر و تأثیر اقدامات آنها بر جامعه اسماعیلی و فرجام اسماعیلیان قهستان و الموت سخن می گوید.

بررسی منابع

پیوستگی تاریخ اسماعیلیان قهستان با تحولات عقیدتی مراکز اسماعیلی و جریانات پیوسته سیاسی تاریخ ایران بالأخص خراسان، حوزه بسیار گسترده مطالعاتی را پیش روی خوانند قرار می‌دهند که اگر چه می‌تواند ویژگی مثبتی به شمار آید ولی نقطه ضعف‌های مختص به خود را نیز دارا می‌باشد در دید جامعه سنی مذهب آن روز، اسماعیلیان اقلیتی بدعت‌گذار ملحد و معاند در بطن جامعه اسلامی محسوب می‌شدند، بنابراین تبعات ناشی از چنین دیدگاهی محرز و مسلم بود. اسماعیلیان نیز جهت حفظ جان و عقاید خویش یا به تقیه روی می‌آوردند و عقاید خود را بر اسماعیلیان آشکار نمی‌کردند یا به مذهب غیر اسماعیلی تظاهر می‌کردند در هر صورت باطن‌گرایی جزء صفات ذاتی آنها گردید. از این رو آن چه از تاریخ اسماعیلیان بدست ما رسیده «تاریخ توصیفی سنی مذهبان از نهضت باطن‌گرای اسماعیلی» است. از طرف دیگر اطلاعات خصومت‌آمیز همین منابع نیز بسیار اندک و ناقص است. فقدان منابع محلی و اشارات بسیار مختصر منابع عمومی نیز از دیگر مشکلات پژوهش در این موضوع است. به هر حال این رساله برآیند مجموع چنین منابع و تزییقاتی است. که جهت مطالعه بهتر می‌توان آن را به دو دسته تقسیم کرد:

الف- منابع غیر نوشتاری؛ که بیشتر منحصر به قلاع اسماعیلیه می‌شود. این قلعه‌ها شواهد زنده و مدارک ارزشمند، اما پراکنده تاریخ آن دوره محسوب می‌شوند و متأسفانه در پی حمله مغول بیشتر قلاع آنها که می‌توانستند وجوه مختلف دستاوردهای معنوی آنها را عرضه دارند تخریب شدند. گذشت زمان نیز صدمه جدی به باقی مانده آنها وارد ساخته است. اما آن چه که بیشتر باعث گمنامی این قلاع گردیده، عدم شناسایی دقیق محل جغرافیائی و صحت انتصاب آنها است. بعلاوه قلاعی که شناسایی شده‌اند کمتر مورد بررسی تحقیقات منظم باستان‌شناسی و کاوشهای علمی در روزگاران جدید قرار گرفته‌اند. اما علی‌رغم تمامی این مسایل، مشاهده آنها جزئیات ارزشمندی را از روشهای

مبتکرانه جامعه نزاری ایران جهت مقابله با شرایط فوق العاده سخت زندگی و پیشبرد اهداف آنها، فرار روی بیننده قرار می‌دهد.

ب: منابع نوشتاری: جهت بدست دادن حداقل زمینه آگاهی از موضوع، به معرفی اجمالی چند نمونه از مهمترین منابع مورد استفاده در این پژوهش اکتفا می‌شود:

الف: تاریخ جهانگشای: نوشته علاءالدین عطاملک بن محمد جوینی (۶۲۳-۶۸۱ هـ) است. نویسنده از جوانی به خدمت مغولان در آمده و درتهاجم هلاکو ناظر بسیاری از حوادث بود. وی تاریخ سه جلدی خود را در حوالی سال ۶۵۰ هـ آغاز نموده و درسال ۶۵۵ هـ مقارن تاریخ انجام فتح قلاع اسماعیلیه به انجام رسانید. جلد سوم این کتاب در تاریخ منگوقاآن و تفصیل لشکر کشی هلاکو به ایران و شرح تاریخ اسماعیلیه تا سال ۶۵۵ هـ می‌باشد که بر پایه وقایع نامه‌ها و تواریخ نزاریان و دیگر متون و اسنادی نوشته شده که جوینی در الموت و دیگر جاها به آنها دسترسی پیدا کرده و اکنون موجود نیستند.

۲- جامع التواریخ: اثر خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی (۶۴۵-۷۱۸ هـ) است. وی بنا به دستور غازان خان (۶۴۹-۷۰۳ هـ) شروع به نگارش این کتاب کرده و در سال ۷۱۰ هـ به اتمام رساند. آن بخش از جامع التواریخ که درتاریخ اسماعیلیان شامل نزاریان و اسماعیلیان پیش از نزاریان است درجلد دوم، یعنی همان مجلدی که تاریخ عمومی عالم را تشکیل می‌دهد مندرج است. علی رغم بهره گیری مؤلف از تاریخ جهانگشا، جامعیت مطالب و دید نسبتاً بی طرفانه تر اونسبت به اسماعیلیان باعث امتیاز جامع التواریخ از تاریخ جهانگشا گردیده است.

۳- طبقات ناصری: (۵۸۹- وفاتش در نیمه قرن هفتم): نگارش قاضی ابو عمرو منهاج الدین سراج الدین جوزجانی معروف به منهاج سراج است. وی از نویسندگان دولت غوری بوده و کتاب خویش را به اسم ناصرالدین بن محمود شاه تألیف کرد. از آنجا که منهاج سراج سه مرتبه به قهستان تحت

حاکمیت اسماعیلیان مسافرت کرده و بامحتشمان قهستان ارتباط شخصی داشته، لذا نوشته او را طراوتی دیگر است.

۴- تاریخ سیستان: مؤلف نامعلوم آن، کتاب را در اواسط قرن پنجم هـ تألیف کرده است. این مؤلف وقایع سیستان را تا سال ۴۴۴-۴۴۵ هـ نوشته و یک یا چند نفر مطالبی را تا سال ۷۲۵ هـ بر آن افزوده‌اند.

به جهت آگاهیهای مختصر و بنیاد اندک دیگر مورخان نسبت به وقایع قهستان، تاریخ سیستان روشنی بخش زوایای تاریخ قهستان و مکمل دیگر منابع است. از این جهت جایگاه بسیار ممتازی در بین سایر منابع دارد.

۵- الکامل فی التاریخ: تألیف عزالدین ابن اثیر (۵۵۵ - ۶۳۰ هـ) است. این کتاب تاریخ عمومی عالم از ابتدای خلقت تا سال ۶۲۸ هـ است. از آنجا که وی معاصر با استیلای مغول بوده، صحت و تفضیل مطالب او در مورد اواخر عهد قراختائیان، خوارزمشاهیان تا اواخر ایام سلطان جلال الدین منکبرنی در خور توجه است.

۶- سیره جلال الدین منکبرنی: نگاشته نورالدین محمد بن احمد بن علی بن محمد منشی نسوی (نیمه اول قرن هفتم) منشی مخصوص سلطان جلال الدین منکبرنی است. وی از سال ۶۲۱ هـ تا ۶۲۸ هـ که سلطان جلال الدین به قتل رسید در خدمت او بوده است. این کتاب مشتمل است بر تاریخ دوره آخر سلطنت خوارزمشاهیان و ابتدای خروج مغول و تمام وقایع راجع به سلطان جلال الدین و محاربات او است این کتاب که یکی از معتبرترین منابع تاریخ دوره استیلای تاتار است در تشکیل مباحث آخرین الکامل نقش بسزایی دارد.

۷- سیاستنامه (سیر الملوک): تألیف ابو علی حسن بن ابوالحسن علی بن اسحاق بن العباس الطوسی معروف به خواجه نظام الملک (۴۰۸ یا ۴۱۰ - ۴۸۵ هـ) در آداب معاشرت و اخلاق و سیاست ملوک و دیوانسالاران و طبقات دیگر است. این کتاب به جهت ارائه چهارچوب نظری و عملی

سیاستمداران سلجوقی نسبت به جامعه و مخالفین حاکمیت آنها، دارای اهمیت بسزایی است. سیرالملوک در معرفی پیشگامان فعالیت‌های تبلیغی اسماعیلیان و نحوه گسترش این آئین به نواحی شرقی حکومت سلجوقی بهترین مرجع این رساله محسوب می‌شود.

۸- سلجوق نامه نیشابوری، اثر آظهرالدین نیشابوری است که در اواخر عهد سلجوقی (۵۸۰ هـ) در شرح حال اجداد سلجوقی نوشته شده است سلجوق نامه جزو نوشته‌های رسمی دولت سلجوقی محسوب شده و به جهت انشای بسیار روان و سلیس صراحت کلام آن درخور توجه است.

تحقیقات جدید

(۱) یکی از بهترین آثار مربوط به نزاریان ایران کتاب فرقه اسماعیلیه نوشته مارشان گ.س. هاجسن است. بنابه اظهار مترجم کتاب، فریدون بدره‌ای فرقه اسماعیلیه نخستین کتاب مستقلی است که به زبان فارسی درباره این موضع منتشر شده است. نویسنده با بهره‌گیری از کارهای ایوانف و انبوهی از منابع اصلی اسماعیلی یا غیر اسماعیلی با تفصیل و دقت فراوان به بررسی تاریخ سیاسی و عقیدتی نزاریان ایران و تا حدودی شام از سال ۴۸۳ - ۶۵۴ هـ پرداخته است. در ضمن یادداشتهای مترجم نیز در رفع نکات مبهم یا اشتباهات مؤلف سبب غنای بیشتر این اثر گردیده است.

(۲) تاریخ و عقاید اسماعیلیه: نوشته فرهاد دفتری یکی از کاملترین و جدیدترین کتب مربوط به این موضوع است که توسط دکتر فریدون بدره‌ای از انگلیسی به فارسی شیوا ترجمه شده است. اهمیت این اثر، دامنه بسیار گسترده زمانی و مکانی موضوع مورد پژوهش آن است. وی در این اثر ضمن ارائه تاریخچه تحقیقاتی این موضوع به بیان تاریخ شیعیان اسماعیلی از آغاز تا زمان کنون در نقاط مختلفی چون ایران، مصر، شام... پرداخته است. یادداشتهای گرانبهای ارجائی و

دقت و وسواس نویسنده در ذکر مأخذ و منابع و تحلیل و توصیف آنها ویژگی خاص به این کتاب داده است.

۳) اسماعیلیان در تاریخ: کتابی است که توسط دکتر یعقوب آژند گرد آوری و ترجمه شده است. مباحث این اثر از میان منابع مختلف جمع آوری شده و به صورت سالشماری تاریخ اسماعیلیان تنظیم گردیده است. این کتاب به بررسی حرکت‌های سیاسی و اجتماعی فکری و عقیدتی اسماعیلیان در بخش‌های مختلف جهان اسلام از دیدگاه اسماعیلی شناسان معروفی چون لویس، ماسینیون، حمدانی، هاجسن، فیض و ایوانف پرداخته است.

۴) نهضت قرامطه: مجموع مقالات بزرگترین قرمطی شناسان جهان چون استرن، دخویه، مادلونگ و ماسینیون می‌باشد که توسط دکتر یعقوب آژند تدوین و ترجمه شده است و جهت شناسایی داعیان اسماعیلی و نحوه فعالیت آنها و گسترش آیین اسماعیلی در سایر مناطق جهان، یکی از منابع عمده مورد استفاده در این پژوهش می‌باشد.